

Świadomość ekologiczna w świetle teorii i praktyki¹ (Zarys politologicznego modelu świadomości ekologicznej)

Ecological awareness in the light of theory and practice (an outline of a political-science model of ecological awareness)

Andrzej Papuziński

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Wydział Humanistyczny, ul. Jagiellońska 11, 85-067 Bydgoszcz,
e-mail: papuzin@ukw.edu.pl.

Streszczenie

Celem artykułu jest dowiedzenie konieczności opracowania politologicznego modelu świadomości ekologicznej jako koncepcji akcentującej motywację do działań proekologicznych. W związku z tym zadaniem zostały omówione przyczyny różnic w definiowaniu świadomości ekologicznej, zakres poprawnego stosowania tej kategorii i dwa teoretyczne modele świadomości ekologicznej: etyczny i socjologiczny. Analiza została dokonana na podstawie dwóch założeń. Pierwsze dotyczy zależności każdego modelu teoretycznego od specyfiki dyscypliny naukowej, w której dany model powstaje, zaś drugie – konieczności dysponowania możliwościami analitycznymi (w perspektywie kreowania aktywnej postawy proekologicznej) w zakresie badania relacji między opisem i normą.

Abstract

The paper aims to show how essential it is that a model of ecological awareness based on political science and used as a concept emphasizing motivation for pro-ecological activities should be devised. In this connection, the author discusses the reasons for differences in the defining of ecological awareness, the range of correct usage of this category, and two theoretical models of ecological awareness: the ethical and the sociological. The analysis was made on the basis of two assumptions. While the first concerns the dependence of each theoretical model on the specifics of the scientific discipline in which it is formed, the other applies to the necessity of possessing analytical capabilities (with a view to creating an active pro-ecological attitude), that allow relations between a description and a norm to be elucidated.

¹ Artykuł jest polskojęzyczną, zmienioną, wersją pracy opublikowanej po niemiecku w: P. Fobel, G. Banse, A. Kiepas, G. Zecha (Hrsg.), *Rationalität in der Angewandten Ethik*, Banská Bystrica 2004, s. 135-146.

Jak mawiał prof. Tadeusz Kotarbiński: w teorii teoria i praktyka to jedno, w praktyce – nie. Dlatego podstawowy problem tego artykułu można sformułować w postaci następującego pytania: co trzeba zrobić, aby wartości ekologiczne odniosły powszechny sukces, aby katalog wartości wpisany w filozoficzną koncepcję świadomości ekologicznej był respektowany na co dzień w masowym procesie przetwarzania bogactw naturalnych na potrzeby człowieka?

Wnioskowanie przeprowadzone na stronach tego artykułu zmierza do uzasadnienia następującej odpowiedzi: należy wypracować politologiczną koncepcję świadomości ekologicznej jako koncepcję tworzenia procedur osiągania celów z zakresu ochrony środowiska w trakcie procesu podejmowania decyzji w wymiarze życia gospodarczego i społecznego.

1. Definicja pojęcia „świadomość ekologiczna”

Zdecydowana większość autorów podkreśla wieloznaczność pojęcia „świadomość ekologiczna” [2, 4, 5, 9, 11, 18, 19, 20]. Mówi się o wąskim i szerokim ujęciu świadomości ekologicznej lub prezentuje ujęcia zdominowane przez przedmiot i metodologię badań poszczególnych dyscyplin naukowych.

W znaczeniu wąskim świadomość ekologiczna to wiedza, poglądy i wyobrażenia o środowisku. Natomiast w znaczeniu szerokim – jest to „całokształt uznawanych idei, wartości i opinii o środowisku jako miejscu życia i rozwoju człowieka (społeczeństwa)” [4]. Zasadnicze różnice między tymi ujęciami sprowadzają się do odmiennej charakterystyki przedmiotu świadomości ekologicznej oraz jej statusu i wewnętrznej struktury.

Wąskie ujęcie można dzisiaj uznać za przestarzałe, jednostronne i indywidualistyczne. Pozostaje pod wpływem idei konserwatorskiej ochrony przyrody, pochodzącej jeszcze z XIX wieku. W tym samym stopniu co ona nie uwzględnia konieczności wyeksponowania problemu relacji człowiek (społeczeństwo) – przyroda. Tak samo koncentruje uwagę na wiedzy o środowisku, kosztem ujęcia aksjologicznego i deontologicznego. Także w podobny sposób ujmuje świadomość ekologiczną w kategoriach indywidualnej świadomości pojedynczego człowieka.

Drugie, szerokie ujęcie świadomości ekologicznej jest rezultatem dostrzeżenia i docenienia ważkości związku między gospodarczą działalnością społeczeństwa a procesem dewastacji i degradacji przyrody. Odpowiada dwóm współczesnym, zapoczątkowanym w końcu lat sześćdziesiątych XX w., ideom ochrony przyrody: pragmatycznej i systemowej. Idea pragmatycznej ochrony przyrody jest ukierunkowana na ochronę przyrody w kontekście ochrony środowiska przyrodniczego człowieka, na przeciwdziałanie zagrożeniom dla przyrody i dla społeczeństwa ze strony gospodarczej działalności człowieka (polega na likwidacji określonych zakładów przemysłowych lub zaniechaniu projektów budowy nowych, realizacji inwestycji proekologicznych, określaniu dopuszczalnych norm zanieczyszczeń,

tworzeniu prawnych i ekonomicznych instrumentów regulacji wielkości antropopresji na środowisko, opracowywaniu czystszych technologii produkcji, zmniejszaniu nakładów materiałowych i energetycznych na jednostkę produkcji). Idea systemowej ochrony przyrody to mniej czy bardziej utopijny zespół projektów radykalnych przemian w łonie życia społecznego, ma na celu transformację dotychczasowych celów państwa w kontekście ekologicznym; polega na tworzeniu wizji cywilizacji ekologicznej oraz na podejmowaniu i koordynacji działań zmierzających do jej urzeczywistnienia. Obie współczesne idee ochrony środowiska w podobny sposób podkreślają znaczenie społecznych standardów pojmowania, wartościowania i przeżywania biosfery. W szerokim ujęciu świadomość ekologiczna to forma świadomości społecznej przejawiająca się w myśleniu i przeżyciach konkretnych ludzi oraz w społecznie akceptowanych standardach rozumienia, przeżywania i wartościowania przyrody [6].

Autorzy, którzy nie prowadzą badań empirycznych dotyczących stanu świadomości ekologicznej ani nie rozwijają specjalistycznej refleksji teoretycznej dotyczącej tego zagadnienia na ogół zadowolają się mało precyzyjną definicją w stylu tego podręcznikowego określenia: „Mianem świadomości ekologicznej określa się stosunek człowieka do środowiska przyrodniczego, zespół posiadanych informacji i przekonań na jego temat, a także system wartości, jakim wobec niego kieruje się on w swoim postępowaniu” [7].

Problem (ontologicznego) statusu świadomości ekologicznej, poruszony przy okazji omawiania zagadnienia obu ujęć – szerszego i węższego – świadomości ekologicznej, jest często poruszany w literaturze przedmiotu. Różnice poglądów wychodzące na jaw przy tej okazji są pozorne. Między interpretacjami świadomości ekologicznej w kategoriach świadomości indywidualnej i społecznej nie ma zasadniczej różnicy. Świadomość społeczna jako zespół wierzeń i uczuć wspólnych dla członków danego społeczeństwa nie jest uważana za coś odrębnego w stosunku do świadomości jednostek. Dychotomia akcentowana w tym względzie w pismach E. Durkheima, twórcy pojęcia „świadomość zbiorowa”, nie znajduje zwolenników wśród autorów zabierających głos na temat świadomości ekologicznej. Wielość stanowisk trzeba uznać za efekt różnic w definicjach przedmiotu badań i w obrębie reguł metodologicznych, jakie obowiązują w dyscyplinach i subdyscyplinach naukowych, które reprezentują ich twórcy. Filozofowie podchodzą do świadomości ekologicznej jako części świadomości społecznej [15] dlatego, że są nastawieni na analizy w kategoriach ogólnych i abstrakcyjnych. Podobnie ekonomiści, zwłaszcza specjaliści w zakresie makroekonomii. Badanie relacji między takimi agregatami społecznymi dotyczącymi gospodarki narodowej, jak np. dochód narodowy, konsumpcja, inwestycje, skłania ich do widzenia w świadomości ekologicznej formy świadomości społecznej [18]. Inaczej w przypadku psychologów społecznych. Wprawdzie i oni deklarują,

że świadomość ekologiczna jest częścią świadomości społecznej, jednak w praktyce badawczej odnoszą ją raczej do różnorodnych sytuacji poznawczych i stanów psychicznych. Nic w tym dziwnego. Psychologia społeczna ma nadal znaczne kłopoty z określeniem własnej tożsamości. Jej przedstawiciele są rozbici na ugrupowania, z których jedno dąży do badań nad psychologicznymi procesami jednostki w kategoriach wpływu, jaki na nią wywierają bodźce społeczne (socjologiczna psychologia społeczna), drugie koncentruje się na wzajemnych powiązaniach między jednostką a społeczeństwem, ze szczególnym uwzględnieniem interakcji społecznych (psychologiczna psychologia społeczna), zaś trzecie – mniej czy bardziej świadome istnienia różnic w celach, metodach badawczych i tradycji teoretycznej, dowolnie łączy jedno z drugim. Mimo tych kłopotów można stwierdzić, że psychologowie społeczni widzą w świadomości ekologicznej wycinek świadomości indywidualnej [10]. Przemawia za tym fakt, że w badaniach nad świadomością ekologiczną wychodzą od jednostek, prowadzą je w kontekście dylematów społecznych², za pomocą metod empirycznych, jak eksperymenty psychologiczne, i że na tej podstawie generują uogólnienia. Podobne trudności można zaobserwować w socjologii. Jest to tym większym problemem, że socjologia jest nauką wiodącą w badaniach nad świadomością ekologiczną.

Socjologowie przyznają otwarcie, że „dotychczas nie zdefiniowano ostatecznie kategorii socjologicznej zwanej »świadomością ekologiczną«” [20]. Tak więc mimo że „Lata dziewięćdziesiąte dostarczyły kilku nowych opracowań problemów świadomości ekologicznej (...) nie zdefiniowano ostatecznie kategorii socjologicznej zwanej »świadomością ekologiczną«” [19]. Mając na względzie wiele paradygmatów tej dyscypliny można sądzić, że taki stan będzie się utrzymywał w następnych latach. Sytuację komplikuje ponadto zdecydowany rozdziewiek między badaczami a probującymi koncepcje eksponujące rolę dużych grup społecznych (np. teorie konfliktu, funkcjonalizm) i zwolennikami koncentracji uwagi na konkretnych ludziach (np. interakcjonizm, teorie wymiany społecznej). W efekcie najczęściej padają stwierdzenia, „że można mówić o świadomości ekologicznej zarówno jako świadomości jednostkowej, jak i społecznej” [14, 22]. Badania prowadzone przez socjologów potwierdzają trafność tego ujęcia. Analizuje się i ocenia indywidualną świadomość ekologiczną poszczególnych osób. W przypadku badań świadomości ekologicznej określonych grup społecznych przedmiotem uwagi jest świadomość społeczna danej grupy.

Podobne stanowisko zajmują pedagodzy: świadomość ekologiczna to „obszar świadomości społecznej odniesiony do sfery środowiska przyrodniczego człowieka. W wymiarze jednostkowym świadomość ta jest

rezultatem procesu socjalizacji, w jakim uczestniczy każdy przez całe życie” [3].

2. Zakres ważności kategorii „świadomość ekologiczna”

Określenie zakresu ważności jakiejś kategorii jest jednym z priorytetów metodologii naukowej. Dotyczy wskazania granic możliwości poprawnego stosowania tej kategorii, w zgodzie z wszystkimi wyznacznikami jej sensu. Co to znaczy w przypadku kategorii „świadomość ekologiczna”? Czy można poprawnie z naukowego punktu widzenia mówić o świadomości ekologicznej np. ludów pierwotnych, rdzennej ludności Ameryki, średniowiecznych cystersów? Podane definicje świadomości ekologicznej akcentują wiedzę, poglądy i wyobrażenia, jakie ma człowiek o środowisku, względnie posiadane przez niego idee, wartości i opinie o środowisku jako miejscu życia i rozwoju człowieka. Gdyby na tym poprzestać, należałoby uznać, że świadomość ekologiczna towarzyszy rozwojowi ludzkości od niepamiętnych czasów. Czy można się z tym zgodzić? Nie.

Dzieje samej świadomości ekologicznej jako określonego faktu z dziedziny życia społecznego i sfery ludzkiej psychiki są niewiele dłuższe od historii analizowanej kategorii. Przenoszenie ich w przeszłość jest nieuzasadnioną ekstrapolacją kategorii adekwatnej wyłącznie do opisu współczesnego społeczeństwa i aktualnych problemów społecznych. Świadomość ekologiczna jest rezultatem uznania problemu ekologicznego za problem społeczny. Świadomość ekologiczna jako przedmiot badań empirycznych oraz refleksji naukowej, filozoficznej i teologicznej została ukonstytuowana w chwili uznania przez opinię publiczną pewnych faktów fizycznych (degradacji środowiskowych warunków życia) za konsekwencję zachowań społecznych (ekonomicznej eksploatacji bogactw naturalnych) godzących w wartości ważne dla opiniotwórczych grup i instytucji społecznych (nauka, ruchy i organizacje ekologiczne, ONZ, kościoły) jako wartości decydujących o jakości życia na Ziemi [13].

Jacek i Kazimiera Wodzowie bardzo słusznie podkreślają, że termin „świadomość ekologiczna” jest „wyrazem zainteresowania, jakie grupy społeczne szczególnie wyczulone na stan naszego środowiska naturalnego wyrażały w sposób publiczny, począwszy od lat sześćdziesiątych [XX w. – A.P.]” [22]. Świadomość ekologiczna nie jest więc prostym zespołem poglądów, wiedzy i wyobrażeń o środowisku; nie jest nawet grupą idei, wartości i opinii wyrażających relację człowieka do środowiska. Rodzi się w określonych warunkach, przede wszystkim w okolicznościach naznaczonych obawami człowieka o jakość ludzkiego życia w sytuacji postępującej degradacji przyrodniczych podstaw życia społecznego. Narodziny świadomości ekologicznej, a w ślad za tym określającego ją pojęcia, są ściśle związane z powstaniem ekologicznych ugrupowań społecznych w warunkach radykalnej krytyki społeczeństwa przemysłowego przez

² Dylemat społeczny to sytuacja, w której działania dobre dla jednostki są złe dla grupy, w przypadku wyboru tych działań przez znaczną część tej grupy.

ruchy kontrkulturowe lat sześćdziesiątych minionego stulecia. Nie można ich oderwać od protestów przeciwko zbrojeniom nuklearnym. Nie można ich separować od bulwersujących opracowań naukowych, ukazujących zagrożenia środowiska naturalnego wskutek rozwoju przemysłu, wzrostu ilości odpadów produkcyjnych, w tym toksycznych, eksplozji demograficznej, rozrostu wielkich aglomeracji, upowszechnienia konsumpcyjnego stylu życia, działalności Klubu Rzymskiego (D.H.Meadows i in., „The Limits to Growth”), zaangażowania Organizacji Narodów Zjednoczonych (XXIII Sesja Zgromadzenia Ogólnego, Raport U Thanta „Człowiek i jego środowisko”, Konferencja Sztokholmska). Nie można ich oddzielać od przemian w łonie życia publicznego, będących konsekwencją „upolitycznienia” obaw przed konsekwencjami niekontrolowanego kontynuowania dotychczasowych tendencji wzrostu gospodarczego i rozwoju społecznego, powstania międzynarodowych i ogólnokrajowych ruchów ekologicznych i utworzenia „zielonych” partii politycznych. Krótko mówiąc, istotnymi wyznacznikami sensu kategorii „świadomość ekologiczna” są: kryzys ekologiczny, groźba globalnej katastrofy ekologicznej, obawa o przyrodnicze podstawy życia społecznego, ruchy i organizacje ekologiczne, partie Zielonych, międzynarodowa polityka ochrony środowiska. Najważniejszym wśród nich jest obawa o przyrodnicze podstawy życia społecznego.

W literaturze przedmiotu przykłada się duże znaczenie do kwestii przyrodniczych podstaw życia społecznego. „W opiniach ekologów pobrzmiewa przekonanie, że zagrożone są – po części lokalnie, po części już globalnie – podstawowe warunki życia człowieka, a nawet wszelkiego życia na Ziemi. Wydaje się, że już nie tylko refleksyjnie pomyślana utrata związku człowieka z przyrodą, a właściwie owo bezpośrednie odczucie całkiem konkretnych niebezpieczeństw generuje świadomość ekologiczną.” [9] Nie bez powodu wielu badaczy zajmujących się kwestią świadomości ekologicznej poświęca uwagę zagrożeniom dla podstawowych wartości ekologicznych, jak przyroda oraz zdrowie człowieka i społeczeństwa [14]. Analiza licznych badań socjologicznych poświęconych świadomości ekologicznej potwierdza słuszność takiego stanowiska i postępowania badawczego. Wzrost świadomości zagrożeń generuje ważny element struktury świadomości ekologicznej: „poziom behawioralny”. Intuicyjne przekonania dotyczące zagrożenia dla lub ze strony jakiegoś elementu przyrody, wiedza o mechanizmach zagrożeń, zwłaszcza o konsekwencjach degradacji przyrody dla jakości życia człowieka, i wywołana przez nią reakcja emocjonalna prowadzi do podjęcia działań proekologicznych. Jednostka, której świadomość osiągnęła „poziom behawioralny”, podejmuje indywidualne i prospołeczne działania na rzecz ochrony siebie i otoczenia przed negatywnymi następstwami przeobrażeń dokonywanych przez człowieka w przyrodzie [5]. Świadomość zagrożeń należy uznać za najmocniejszą determinantę przejścia od postaw werbalnych do zachowań, do

przyjęcia behawioralnej postawy proekologicznej; od uznawania i odczuwania wartości ekologicznych do ich realizacji.

3. Normatywne i opisowe ujęcia świadomości ekologicznej

W filozoficznych koncepcjach świadomości ekologicznej na plan pierwszy wysuwa się zagadnienie wartości i norm ekologicznych. Na ogół wymieniane są następujące wartości ekologiczne: życie, zdrowie, odpowiedzialność, umiarkowanie (powściągliwość) i wspólnotowość (solidarność) [21]. Postulat szacunku dla życia wyraża przekonanie, że wszystkie istoty mają prawo do życia i jego ochrony. Zdrowie jako wartość ekologiczna wyznacza żądanie dbałości o utrzymanie i zapewnienie dobrej kondycji zdrowotnej człowieka, organizmów zwierzęcych i całej biosfery. Odpowiedzialność nakłada na człowieka obowiązek wzięcia na siebie skutków własnych czynów, postaw i zachowań mających następstwa bezpośrednio w biosferze, a pośrednio – w socjosferze. Umiarkowanie łączy się z nakazem ograniczenia eksploatacji natury, rewizji i racjonalizacji potrzeb w celu przeciwstawienia się marnotrawstwu, odrzucenia konsumpcjonizmu jako chybionej próby samorealizacji za sprawą dóbr materialnych i formy urzeczowienia (reifikacji) człowieka. Wspólnotowość wyraża się jako wartość w dwóch postulatach. Jeden ma wymiar perswazyjno-normatywny. Ma na celu zmianę jednostkowego stosunku człowieka do przyrodniczego otoczenia przez kształtowanie i upowszechnianie świadomości wspólnoty świata ludzkiego ze światem przyrodniczym. Drugi ma wymiar kulturowo-cywilizacyjny. Roztacza wizję cywilizacji zdolnej do aprobaty i respektowania potrzeb i interesów świata pozaludzkiego pojmowanych jako interesy całego świata życia, dopełniające i zabezpieczające realizację interesów typowo ludzkich.

Przedstawione wartości i postulaty leżą u źródeł filozoficznego (perswazyjno-aksjologicznego) modelu świadomości ekologicznej, rozwijanego głównie przez etyków i teologów. Jak pisałem w książce „Życie – Nauka – Ekologia. Prolegomena do kulturalistycznej filozofii ekologii”³, zgodnie z założeniami tego modelu świadomości ekologicznej świadomość ekologiczna nie tyle jest, ile się staje. Jest świadomością *in statu nascendi*. Ze względu na odnotowane już i nadal grożące kryzysy ekologiczne oraz niebezpieczeństwo globalnej katastrofy ekologicznej jest tym fragmentem świadomości społecznej, któremu trzeba poświęcić najwięcej uwagi i starań. Filozoficzny model świadomości aksjologicznej jest normatywny. Wysiłek wkładany w rozbudzenie i aktywizację świadomości ekologicznej jest realizacją przyjętego wzorca. Odpowiednio do założeń modelu filozoficznego świadomość

³ W artykule wykorzystałem część uwag na temat modeli świadomości aksjologicznej (perswazyjno-aksjologiczny, socjologiczno-empiryczny, transcendentarno-krytyczny) przedstawionych przeze mnie w książce *Życie – Nauka – Ekologia. Prolegomena do kulturalistycznej filozofii ekologii*, Bydgoszcz 1998, s. 208-223.

ekologiczna to pożądanym stanem rozwoju świadomości społecznej, w której wysokiemu poziomowi wiedzy opisowo-wyjaśniającej na temat procesów zachodzących w zoo- i biosferze jako ekosystemach, związków między działalnością człowieka a środowiskiem, zagrożeń, zanieczyszczeń, możliwości przeciwdziałania im *etc.* towarzyszy intelektualna zdolność dostrzegania i przewidywania ekologicznych następstw własnego działania oraz moralna wrażliwość na relacje zachodzące pomiędzy człowiekiem a przyrodą w wymiarze jednostkowym i społecznym. Centrum tak rozumianej świadomości ekologicznej jest sumienie ekologiczne, czyli „ów moment w doświadczeniu wolności przez człowieka, w którym uświadamia on sobie swoją odpowiedzialność za życie w każdej postaci: antroposferę, zoosferę, biosferę i geosferę; za cały potencjał genetyczny życia na naszej planecie, za utrzymanie liczebności populacji wszystkich form życia przynajmniej zapewniającej ich przetrwanie w naturalnych warunkach i za nienaruszoną równowagę procesów naturalnych” [16].

Filozoficzny model świadomości ekologicznej jest punktem wyjścia do oceny świadomości ekologicznej jednostek i grup społecznych na podstawie wiedzy uzyskanej w badaniach empirycznych. Jednakże braki w tej dziedzinie wstrzymują socjologów przed analizą wyników badań w kategoriach jakościowych, operujących określeniami w stylu „niska” lub „pożądana” świadomość ekologiczna [2, 19]. Badacze wolą ograniczyć swoje kompetencje i formułują wnioski w języku neutralnym pod względem aksjologicznym. Taka postawa przedstawicieli socjologii empirycznej jest po części zawiniona przez filozofów i etyków, a częściowo przez nich samych. Antropocentryzm, biocentryzm i holizm – podstawowe stanowiska w etyce środowiskowej – są źródłem nieustannych sporów aksjologicznych i deontologicznych. Ze względu na różnice dzielące zbiorowość filozofów i etyków nie udaje się uzgodnić jednego szczegółowego katalogu wartości ekologicznych. Wśród socjologów brakuje natomiast woli przyjęcia jednej operacyjnej definicji świadomości ekologicznej na potrzeby badań prowadzonych przez różne ośrodki. Do tego panuje opinia, że wszelkie próby uściślenia tej kategorii są bardzo ryzykowne ze względu na niebezpieczeństwo zaciemnienia obrazu rzeczywistości w przypadku tworzenia wartości średnich, sprowadzających do jednego mianownika obiektywne uwarunkowania odmiennego odczuwania określonego typu zagrożeń w różnych miejscach i przez różne grupy społeczne [12]. Ponadto socjolodzy stosują odmiennie procedury badawcze. Wszystko to sprawia, że wyniki otrzymane przez różne zespoły badawcze tylko w niewielkim stopniu nadają się do prowadzenia analiz porównawczych [2].

Zgodnie z socjologicznym (socjologiczno-empirycznym) modelem świadomości ekologicznej świadomość ekologiczna jest kategorią opisową. To część świadomości społecznej współczesnego społeczeństwa odnosząca się do informacji i przekonań dotyczących środowiska przyrodniczego oraz do postrzegania relacji

między stanem i charakterem środowiska przyrodniczego a warunkami i jakością życia ludzi, zwłaszcza w dziedzinie zagrożeń ekologicznych.

Socjologiczny model świadomości ekologicznej koncentruje uwagę na kwestii znaczenia przykładanego w społeczeństwie do ochrony środowiskowych uwarunkowań życia człowieka. Badaczy zajmują przede wszystkim takie zagadnienia, jak: zainteresowanie grup respondentów wyodrębnionych według rozmaitych kryteriów (geograficznego, środowiskowego, wiekowego, poziomu wykształcenia, charakteru wykształcenia *etc.*) tematyką ochrony środowiska, stopień poczucia zagrożenia kryzysem ekologicznym, poziom aprobaty degradacji środowiska naturalnego jako ceny wzrostu ekonomicznego, relacja między ochroną praw człowieka i ochroną środowiska, stosunek do problemów ekologicznych w zależności od odległości miejsca ich przejawiania się od miejsca zamieszkania respondenta, poziom i źródła posiadanej wiedzy ekologicznej. Wymienione zainteresowania badawcze są całkowicie uzasadnione ze względu na przedmiot socjologii. Socjologia to dyscyplina nauk o społeczeństwie, która bada wzajemne zależności w obrębie całości społecznych: zjawiska i procesy tworzenia się różnych form społecznego życia ludzi, struktury różnych form zbiorowości ludzkich, zjawiska i procesy zachodzące w tych zbiorowościach wynikające ze wzajemnego oddziaływania ludzi na siebie, siły skupiające i siły rozbijające te zbiorowości, zmiany i przekształcenia zachodzące w tych zbiorowościach. Zatem z punktu widzenia socjologicznego w badaniach empirycznych należy dążyć: po pierwsze, do uchwycenia zróżnicowania świadomości ekologicznej między różnymi kategoriami społecznymi, a po drugie – do wyjaśnienia przyczyn tego zróżnicowania [14].

Rodzi to jednak poważny problem. Jedną z funkcji badań naukowych jest funkcja prognostyczna. Nauka ma służyć przewidywaniu stanów przyszłych i – co w kontekście tego artykułu najważniejsze – modyfikowaniu stanów niepożądanych w oparciu o aktualne możliwości sterowania procesami społecznymi, gospodarczymi, politycznymi i kulturą. Poza tym, o czym była mowa przy okazji tematu zakresu ważności kategorii „świadomość ekologiczna”, świadomość ekologiczna narodziła się na znak protestu przeciwko zagrożeniom ekologicznym, jako wola wprowadzenia ekologicznej korekty do wywołujących je mechanizmów życia politycznego, gospodarczego i społecznego. Świadomości ekologicznej jako kategorii opisowej nie sposób oddzielić od analizy świadomości ekologicznej jako kategorii filozoficznej, tzn. perswazyjno-aksjologicznej. To połączenie różnych opcji analitycznych świadomości ekologicznej powinno się dokonać w ramach kolejnej nauki podejmującej społeczne aspekty zagadnienia ochrony środowiska – politologii.

3. „Świadomość ekologiczna” jako kategoria politologii

Problematyka ekologiczna jest obecna w politologii stosunkowo długo – w rozwiniętych społeczeństwach Zachodu, a więc w na zachodzie Europy i w USA, od jakichś czterdziestu lat, w Polsce – od przeszło dwudziestu⁴. Jednak politolodzy nie stworzyli politologicznej teorii świadomości ekologicznej.

Poruszając kwestie mające związek z zagadnieniem świadomości ekologicznej, zadowalają się przytaczaniem filozoficznych oraz socjologicznych, psychologicznych i pedagogicznych konstatacji z tego zakresu. Pozostają w kręgu zagadnień dotyczących edukacji ekologicznej jako narzędzia polityki ochrony środowiska. W celu określenia miejsca edukacji ekologicznej w polityce ochrony środowiska⁵ analizują strategie i programy edukacji ekologicznej. A przy tej okazji: wpisany w nie perswazyjno-aksjologiczny ideał pożądanej świadomości ekologicznej opracowany w ramach filozofii, dostarczony przez socjologię empiryczny opis rzeczywistej postaci świadomości ekologicznej społeczeństwa (na ogół niebezpiecznie uogólniony do świadomości ekologicznej danego narodu, np. Polaków⁶) i postulaty pod adresem

⁴ Zainteresowaniem politologów cieszy się międzynarodowa, regionalna i krajowa polityka ochrony środowiska. Zbierają i analizują fakty dotyczące działalności Organizacji Narodów Zjednoczonych, Unii Europejskiej, poszczególnych państw, międzypaństwowej współpracy na rzecz ochrony środowiska. Odnotowują wszelkie rezolucje, konwencje i wypowiedzi prominentnych polityków służące temu celowi. Zgłębiają zagadnienie miejsca problematyki ochrony środowiska w działalności poszczególnych organów państwa, w programach i działalności partii politycznych, ruchów i organizacji społecznych. Badają relacje między siłą i aktywnością pozarządowych organizacji ekologicznych a rozwojem społeczeństwa obywatelskiego. Charakteryzują działalność liderów ochrony środowiska. Podejmują zagadnienia teoretyczne, jak zrównoważony rozwój, bezpieczeństwo ekologiczne, instrumenty polityki ochrony środowiska.

⁵ „Dotychczasowy system edukacyjny nie sprzyja wychowaniu człowieka ekologicznego – i to na wszystkich szczeblach: od przedszkolaka, poprzez szkołę podstawową, aż po uczelnie wyższe. (...) Dopóki techniczna ochrona środowiska pochłaniać będzie 95% nakładów, nie będzie możliwe realizowanie powszechnej edukacji ekologicznej. Należy uznać, że inwestowanie w świadomość ekologiczną (...) jest dziś najważniejszym wyzwaniem”. Por. S. Kozłowski: *Polskie i europejskie idee ekorozwoju na progu XXI wieku*; w: J. L. Krakowiak, J. M. Dołęga (red.), *Hipoteza ekologii uniwersalistycznej*, Warszawa 1999, s. 230 – 231.

⁶ „(...) socjologowi trudno byłoby odpowiedzialnie mówić o »świadomości ekologicznej« społeczeństwa globalnego czy nawet narodowego. Trudności, jakie mieszczą się pod tym pojęciem, będą bowiem różne w różnych grupach.” Por. J. Wódcz, K. Wódcz: *Świadomość ekologiczna*, op.cit., s. 178.); „(...) w prostym, wydawałoby się, pojęciu »świadomość ekologiczna« kryje się wiele pułapek, nie mówmy więc ogólnie o świadomości ekologicznej Polaków, mówmy raczej o stanie świadomości ekologicznej poszczególnych grup, warstw społecznych, grup zawodowych, zbiorowości regionalnych itp.” Por. ibidem.

pedagogiki (a za jej pośrednictwem psychologii społecznej) zbliżenia tego ideału do rzeczywistości na różnych szczeblach edukacji formalnej i nieformalnej i z pomocą mass mediów – to bardzo mało.

Ograniczenie uwagi do edukacji ekologicznej jako narzędzia polityki ochrony środowiska w dziedzinie kształtowania świadomości ekologicznej należy uznać za poważny mankament refleksji teoretycznej i badań politologii. Ze względu na swój przedmiot politologia jak mało która nauka jest predestynowana do takiego przepracowania wyników badań naukowych dotyczących zagrożeń dla życia i zdrowia lub dla innych parametrów jakości życia człowieka, by we wszystkich wielkich grupach społecznych pobudzić proces rozwoju odpowiedniego stanu świadomości, prowadzącej do działań społecznych przeciwdziałających tym zagrożeniom. Przedmiotem tym jest bowiem, mówiąc jak najogólniej, działanie, aktywność instytucji, wielkich i małych grup społecznych oraz liderów politycznych⁷. Politologiczna koncepcja świadomości ekologicznej powinna to sobą odzwierciedlić jak najszerzej, tym bardziej że od lat sześćdziesiątych minionego wieku do dziś zaangażowanie w kształtowanie świadomości ekologicznej przeszło pewną ewolucję, znaczącą z punktu widzenia ważnego dla politologii. Państwo dołączyło do grup społecznych zaangażowanych w upowszechnienie wartości ekologicznych w społeczeństwie. Prowadzona przez państwo działalność w zakresie edukacji ekologicznej to tylko jedna z płaszczyzn propagowania tych wartości. W procesie kształtowania świadomości ekologicznej przez państwo o wiele większą rolę odgrywa samoorganizowanie się państwa w celu uniknięcia najgorszych efektów zniszczenia środowiska. Państwo prowadzi tę działalność w skali prawie nieosiągalnej nawet dla tych krzewicieli świadomości ekologicznej, którzy wykorzystują mass media, tzn. w skali mezo i makro. Edukacja ekologiczna przynosi największe sukcesy w skali mikro, a więc w skali rodziny, małych grup społecznych i społeczności lokalnych, w których panują lub mogą panować relacje bezpośrednie. Natomiast w skali mezo, tj. w zbiorowościach

⁷ Mimo różnic zachodzących między różnymi stanowiskami metodologiczno-teoretycznymi w rozumieniu polityki, zawsze akcentowana jest aktywność jej wyróżnionych podmiotów. W orientacji formalnoprawnej polityka to działalność instytucji państwowych (aparatu państwowego); w podejściu behawioralnym polityka określana jest w kategoriach władzy – jej zdobycia, sprawowania, wpływu; w ujęciu funkcjonalnym polityka jest funkcją systemu społecznego, zapewniającą jego rozwój poprzez rozwiązywanie konfliktów, wytwarzanie decyzji regulujących w autorytarny sposób rozdział dóbr, artykulację, agregację i selekcję interesów; podjęcie racjonalne definiuje politykę jako podejmowanie decyzji w ramach procesu sprawowania władzy i gry o władzę, w której biorą udział różne podmioty; stanowisko postbehawioralne określa politykę jako rozwiązywanie problemów społecznych, wynikających z deficytu dóbr i powodujących depryzację jednostek i grup społecznych; polityka rozumiana jest jako swoista służba społeczna, dążąca do zmniejszenia czy też usuwania ograniczeń w zaspokajaniu potrzeb społecznych.

regionalnych i innych zbiorowości średniej wielkości, żyjących w podobnych warunkach środowiskowych i analogicznie zorganizowanych, oraz w skali makro, czyli w dużych zbiorowościach (duże narody, mieszkańcy kontynentu, świata) jest mniej efektywna. Dlaczego? Bo edukacja ekologiczna odwołuje się do wartości, a wartości społeczne nie odgrywają tej samej roli w każdym z rodzajów grup społecznych, do których w tym samym momencie swojej codziennej egzystencji należy człowiek. O wiele większą i bezpośrednią rolę pełnią w skali mikro niż mezo i makro. W przypadku średnich i wielkich grup społecznych nie występują w prostej formie i rzadko mają tu miejsce bezpośrednie odwołania do świata wartości. Na ogół regulują życie codzienne pośrednio, za sprawą motywacji do działania. Polityka jest w stanie dostarczyć takich motywów na szeroką skalę. Czego w skali mezo i makro nie umie uzyskać edukacja ekologiczna, może osiągnąć polityka.

Z przeprowadzonej na tych stronach analizy zakresu ważności kategorii „świadomość ekologiczna” wynika, że motywacja do działania proekologicznego jest pierwotną i fundamentalną formą świadomości ekologicznej. Nie można o tym zapominać, gdy definiuje się świadomość ekologiczną w kategoriach wiedzy, poglądów, wyobrażeń, idei oraz wartości, bo – jak słusznie podkreślają J. i K. Wodzowie – „do świadomości ekologicznej należy cała sfera motywacji do zachowań proekologicznych” [22]. Motywacje do zachowań proekologicznych może mieć charakter nieformalny i formalny. Samoorganizowanie się państwa w celu uniknięcia najgorszych efektów zniszczenia środowiska polega na formalnym uregulowaniu zasad życia społecznego w kwestiach istotnych dla środowiskowych uwarunkowań życia społecznego.

Postulowane na tych stronach politologiczne ujęcie świadomości ekologicznej za punkt wyjścia powinno przyjąć motywację do działań proekologicznych. Przyjęcie tego założenia prowadzi do takiego modelu świadomości ekologicznej, według którego świadomość ekologiczna ani nie istnieje, ani się nie staje, lecz jest postulatem rozumu. Jako postulat ma na uwadze konieczność przeobrażenia niebezpiecznego dla egzystencji ludzkości i życia na Ziemi stosunku człowieka do jego społeczno-przyrodniczego otoczenia. W odróżnieniu od modelu socjologicznego świadomość ekologiczna nie jest tu czymś, co w takiej czy innej postaci istnieje i daje się rozpoznać za pomocą empirycznych procedur badawczych, co może być przedmiotem doświadczenia. Z kolei w przeciwieństwie do modelu filozoficznego na gruncie tej koncepcji świadomość ekologiczna nie jest traktowana jako załączek, który należy otoczyć szczególną troską i rozwijać. Oba wcześniej omówione modele korespondują z politologicznym modelem świadomości ekologicznej w niewielkim stopniu, ponieważ ma on charakter transcendentalno-krytyczny⁸.

⁸ Model socjologiczny koresponduje z modelem politologicznym o tyle, o ile dostarcza świadectw niezgodności między wiedzą na temat zagrożeń ekologicznych i deklaracji

W modelu politologicznym świadomość ekologiczna jest całością przekonań – dotyczących rzeczywistości pojawiającej się w polu „mentalności zbiorowej”⁹ danej społeczności jako zbiór przedmiotów ukonstytuowanych (tj. usensownionych) przez fundamentalne poczucie sprzężenia zwrotnego pomiędzy pomyślnym rozwojem danej społeczności a nie naruszoną równowagą procesów naturalnych, zachowaniem genetycznego potencjału życia na naszej planecie i liczebności populacji wszystkich form życia zapewniających przynajmniej ich przetrwanie w naturalnych warunkach – które kierują zachowaniami ludzi. W takim ujęciu świadomość ekologiczna pełni dwie funkcje:

- po pierwsze, kieruje procesem integracji społeczności w uporządkowaną i sensowną całość przez włączenie wszystkich jej członków w system symbolicznej organizacji doświadczenia (obraz świata, intuicyjny model rzeczywistości) zapewniający odzwierciedlenie wspomnianych relacji;
- po drugie, obliguje wymienione podmioty społeczne do respektowania tych relacji w trakcie podejmowanych działań.

W omawianym przypadku świadomość – w przeciwieństwie do ujęcia filozoficznego i socjologicznego – nie jest rozumiana w kategoriach tematycznie wyodrębnionych części sumujących się arytmetycznie w całość. W politologicznym modelu dominuje ujęcie strukturalne: świadomość jako całość jest czymś więcej niż całokształtem swoich części, ponieważ zachodzą między nimi powiązania systemowe. W konsekwencji świadomość ekologiczna nie może być tematycznie wyodrębnioną częścią świadomości. To cała świadomość społeczna musi mieć charakter ekologiczny.

Przekonanie o konieczności nadania całej świadomości społecznej charakteru ekologicznego odsłania przesłankę politologicznego modelu świadomości ekologicznej. Opiera się on na założeniu o niezależności respektowania wartości, norm, wzorów i ideałów ekologicznych od ich akceptacji. Wyrasta z przekonania, że można respektować coś innego, niż się akceptuje. Przyjęcie tego założenia jest wynikiem dążenia do odwrócenia sytuacji obecnej, w której respektowane mechanizmy gospodarcze, społeczne i kulturowe sprawiają, że kryzys ekologiczny się pogłębia pomimo znacznego wzrostu akceptacji

cyjami negatywnego stosunku do dewastacji przyrody a chęcią do podejmowania działań mających na celu wyjście ze stanu kryzysu ekologicznego – i w ten sposób skłania do koncentracji dociekań na zgodności wiedzy, deklaracji i działań. Filozoficzny, o ile postuluje poddanie wymogów racjonalności ekonomicznej wymogom racjonalności ekologicznej i buduje odpowiedni do tego model normatywny – i przez to prowokuje do oceny warunków wcielenia w życie normatywnego projektu ekologicznego.

⁹ Zgodnie z krytykami filozofii świadomości (tradycji kartezjańskiej w filozofii i nauce) pojęcie mentalności ma szerszy zakres niż pojęcie świadomości. Obok tego, co świadome, obejmuje także inne odczuwalne dla człowieka stany psychiczne, jak uczucia, doznania i nastroje.

konieczności przeciwdziałania jego przyczynom i skutkom i podjęcia odpowiednich działań na arenie międzynarodowej i na obszarze poszczególnych państw.

Punktem wyjścia przy opracowywaniu politologicznego modelu świadomości ekologicznej powinno być filozoficzne ujęcie świadomości ekologicznej. Trwała dyspozycja do celowego ukierunkowania postępowania na wspólne dobro rzeczywistości ludzkiej i pozaludzkiej powinna wyznaczyć cel i kres politologicznej analizy świadomości ekologicznej. Brak we współczesnym społeczeństwie dyspozycji tego typu stanowi podstawę wniosku o nieistnieniu świadomości ekologicznej. Dociekanie przyczyn takiego stanu rzeczy powinno skierować uwagę na wartości respektowane w życiu gospodarczym i społecznym jako zasadniczą przeszkodę w istnieniu świadomości ekologicznej. Stąd konkluzja: narodziny takiej świadomości wymagają odpowiedniego przeobrażenia tej grupy wartości – a co za tym idzie – odpowiadającego jej zespołu norm i dyrektyw jako przekonań motywujących czynności. Duże możliwości działania w tym zakresie stwarza polityka zrównoważonego rozwoju, która pod wieloma względami przypomina system naczyń połączonych. Wszak zadanie tej polityki polega na realizacji rozwoju gospodarczego, który jest uzasadniony ekonomicznie, pożądaný społecznie i – co w kontekście rozważanej kwestii najważniejsze – dopuszczalny ekologicznie: wyklucza zagładę cywilizacji ludzkiej, przyczynia się do samodoskonalenia jednostki zgodnie z ideałami społeczeństwa obywatelskiego i zapewnia godziwy byt wszystkim mieszkańcom globu (zarówno obecnym, jak i przyszłym pokoleniom) [17].

Po tych wszystkich wyjaśnieniach można w końcu powiedzieć, dlaczego politologiczny model świadomości ekologicznej jest modelem transcendenalno-krytycznym. Otóż jest on transcendenalny z dwóch powodów. Po pierwsze, jest transcendenalny ze względu na poszukiwanie apriorycznych podstaw systemu przekonań, które są powszechnie respektowane w życiu gospodarczym i społecznym jako motywacje do działań pogłębiających kryzys ekologiczny. I właśnie w odniesieniu do tego jest to zarazem model krytyczny, gdyż neguje dalszą przydatność tych motywacji, odrzuca oczywistość powyższych motywacji oraz stawia pytanie o ukryte kryteria ich powszechnej i przedmiotowej ważności. Po drugie, jest to model transcendenalny także z tego powodu, że ma za zadanie określić nowe aprioryczne podstawy zasad respektowanych w gospodarce i życiu społecznym, sprzyjające narodzinom „ery ekorozwoju”.

Literatura

1. A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 1998, s. 76-77, (hasło „ekologiczna polityka”).
2. T. Burger, *Uwagi o świadomości ekologicznej*, w: Zielone Zeszyty PKE (Okręg Mazowiecki) 1986.
3. D. Cichy, *Wstęp*, w: D. Cichy (red.), *Bezpieczeństwo ekologiczne w świadomości młodzieży*, Warszawa 1993.
4. L. Domka, *Kryzys środowiska a edukacja dla ekorozwoju*, Poznań 1998, s. 87.

5. P. Gliński, *Polscy Zieloni*, Warszawa 1996, s. 138-139.
6. Z. Hull, *Świadomość ekologiczna*, w: *Aura* 11/1984.
7. D. Kielczewski, *Ekologia społeczna*, Białystok 2001, s.163.
8. S. Kozłowski, *Polskie i europejskie idee ekorozwoju na progu XXI wieku*; w: J.L. Krakowiak, J.M. Dołęga (red.), *Hipoteza ekologii uniwersalistycznej*, Warszawa 1999, s. 230-231.
9. W. Kurpiewski, *Świadomość ekologiczna jako rewaloryzacja mitu*, w: P. Dutkiewicz (red.), *Ochrona środowiska w świetle filozofii wartości*, Kraków 1992.
10. E. Leks-Bujak, *Zastosowanie metod psychologii społecznej do kształtowania proekologicznych postaw ludzkich*, w: Z. Nowak (red.), *Zarządzanie środowiskiem*, Gliwice 2001, s.191.
11. K. Łastowski, I. Rafiński, *Słowo wstępne*, w: *Idee ekologii w świadomości społecznej*, Poznań-Daszewice 1992.
12. K. Magda, *Zróżnicowanie przestrzenne postrzegania zagrożeń zdrowotnych*, w: *Świadomość ekologiczna i społeczne ruchy „Zielonych” w Polsce*, Warszawa 1999, s. 58.
13. P. Matczak, *Problemy ekologiczne jako problemy społeczne*, Poznań 2000, s. 41-43, 47-48.
14. W. Mirowski, *Świadomość ekologiczna współczesnego społeczeństwa polskiego*, w: *Świadomość ekologiczna i społeczne ruchy „Zielonych” w Polsce*, Warszawa 1999, s. 10-15.
15. A. Papuziński, *Życie – Nauka – Ekologia. Prolegomena do kulturalistycznej filozofii ekologii*, Bydgoszcz 1998, s. 208-223.
16. A. Papuziński, *Polityka a perspektywy sumienia ekologicznego*, w: J.L. Krakowiak (red.), *Ziemia domem człowieka*, Warszawa 1997, s. 25.
17. A. Papuziński, *Zrównoważony rozwój a współczesny problem ekologiczny: ontologia polityki ochrony środowiska*, w: A. Papuziński (red.) *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Bydgoszcz 2005, s. 37-47.
18. B. Poskrobko, *Społeczne czynniki ochrony środowiska*, w: K. Górka, B. Poskrobko, R. Radecki (red.), *Ochrona środowiska – problemy społeczne, ekonomiczne i prawne*, Warszawa 1995.
19. J. Sandner, *Badanie postaw proekologicznych społeczeństwa polskiego*, w: J.M. Dołęga, J. Sandner (red.), *Świadomość i edukacja ekologiczna*, Warszawa 1998, s. 41.
20. J. Sandner, *Postawy proekologiczne społeczeństwa polskiego*, w: J.M. Dołęga, J.W. Czartoszewski (red.), *Ochrona środowiska w filozofii i teologii*, Warszawa 1999, s. 125.
21. W. Tyburski, *Główne kierunki i zasady etyki środowiskowej*, w: A. Papuziński (red.), *Wprowadzenie do filozoficznych problemów ekologii*, Bydgoszcz 1999, s. 114-127.
22. J. Wódz, K. Wódz, *Świadomość ekologiczna*, w: Z. Nowak (red.), *Zarządzanie środowiskiem*, Gliwice 2001, s. 171-181.